

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.982.4

З.М. Меленевська, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, професор кафедри
криміналістичних експертиз Навчально-наукового
інституту підготовки фахівців для експертно-
криміналістичних підрозділів Національної
академії внутрішніх справ

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ І ПРОФЕСІЙНІ ЯКОСТІ ЕКСПЕРТА-ПОЧЕРКОЗНАВЦЯ — НЕОБХІДНА УМОВА ОЦІНОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Визначено обсяг спеціальних знань, якими повинен володіти експерт-почеркознавець, їх структуру. Розглянуто професійні психічні якості експерта-почеркознавця, які виробляються під час практичної діяльності та процесу формування досвіду, а також його реалізацію в оціночній діяльності під час проведення досліджень. Надано рекомендації з професійної підготовки експерта-почеркознавця.

Ключові слова: експерт-почеркознавець, спеціальні знання, професійні якості, професійний досвід, практичні знання, психічні якості, розумова діяльність, професійна підготовка, вміння, навички, експертні дослідження, ознаки почерку, порівняння, оцінка.

Определены объем специальных знаний, которыми должен владеть эксперт-почерковед, их структура. Рассмотрены профессиональные психические качества эксперта-почерковеда, вырабатываемые во время практической деятельности и процесса формирования опыта, а также его реализация в оценочной деятельности при проведении исследований. Даны рекомендации по профессиональной подготовке эксперта-почерковеда.

The amount and the structure of the special knowledge, which a forensic handwriting expert must obtain is defined in this article. Some professional mental qualities of the forensic handwriting expert that are forming during the practical activity, the process of the experience forming, its realization in the evaluating activity while conducting examinations are

discovered. There are some recommendations concerning the forensic experts professional training.

Одними з важливих понять, сформульованих у процесуальному законі, є поняття «експертиза» та «експерт». Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань під час розслідування та судового розгляду справи необхідні наукові, технічні та інші спеціальні знання. Як експерт може бути викликана будь-яка особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.

Враховуючи, що професійна діяльність судового експерта в цілому і експерта-почеркознавця зокрема безпосередньо пов'язана з розслідуванням злочинів і відправленням правосуддя, висновки експерта повинні відповідати двом основним умовам: базуватися на матеріалах дослідження і бути науково достовірними. Саме наукова достовірність означає обґрунтованість висновків результатами застосування досягнень науки у певній галузі, вичерпним дослідженням. Виходячи з цього, на думку В.Є. Коновалової, судовий експерт повинен володіти комплексом знань: правових, спеціальних, загальнополітичних [13]. Тобто кваліфіковане проведення досліджень, за якими сформульовано єдино правильний висновок, можливе за наявності в експерта професійних знань і досвіду проведення досліджень. Засвоєння певного обсягу наукових теорій, вироблення спеціальних практичних умінь, навичок, які формують професійну майстерність, складаються у професійний досвід і в поєднанні із соціально-психологічними особливостями сприйняття, мислення, аргументації, пам'яті тощо мають на меті утворення професійних якостей спеціалістів різних спеціальностей, у тому числі й судового експерта-почеркознавця.

Специфіка різних видів діяльності ставить на перший план певну, найбільш суттєву, професійну якість суб'єкта цієї діяльності. У практичній діяльності це — професійний досвід, елементами якого насамперед є спеціальні знання, вміння і навички. Особливе значення в судово-експертній діяльності має досвід, найбільш суттєвою частиною якого є професійні знання.

Відомо, що спеціальні знання визначають цілями і завданнями діяльності. У словнику С.І. Ожегова знання визначено як сукупність відомостей, пізнань у певній галузі. У психології вироблено більш повне і чітке поняття знань з урахуванням шляхів їх формування. Психологи К.К. Платонов та Г.Г. Голубев визначають спеціальні знання як систему понять щодо предметів і явищ, засвоєних у результаті сприйняття, аналітико-синтетичного мислення, запам'ятовування і практичної діяльності [18; 19; 20]. За межами діяльності знання не можуть бути ані засвоєні, ані збережені, ані застосовані. Звідси випливає, що до поняття «знання» входять не тільки теоретичні відомості, але й практичні знання, отримані під час особистої та комплексної трудової діяльності. Також до цього поняття входять загальні знання, набуті на підставі життєвого досвіду.

Спеціальні знання — це знання не загальнодоступні, не загальновідомі, тобто це знання, набуті внаслідок здобуття спеціальної освіти і професійного досвіду. Спеціальні знання у кримінально-процесуальному значенні — це сукупність знань у науці, техніці, мистецтві й ремеслі, отриманих внаслідок спеціальної підготовки або професійного досвіду, які застосовують для отримання доказової інформації, необхідної для розкриття і розслідування злочинів.

Іноді при визначенні спеціальних знань враховується не лише спосіб отримання відомостей, але й відповідність цих відомостей сучасному рівню знань у певній галузі та враховується мета їх використання. Спеціалізація експертів передбачає засвоєння ними широкого комплексу теоретичних і практичних знань як базових, так і предметних судово-експертних наук. Однак спеціаліст тільки тоді може досягти успіхів у своїй вузькій галузі, коли опановуватиме знання з позицій передової теорії пізнання.

Сучасна експертологія поділяє знання на базові і предметні. Загальними базовими науками для предметних судових наук є логіка, психологія, прикладна математика, кібернетика. Об'єктивні логічні закони мислення, вчення про причинно-наслідкові зв'язки безпосередньо стосуються процесу експертного пізнання. Знання з математичної статистики і прикладної математики, кібернетики дозволяють проводити наукові розробки предметних судових експертиз на сучасному науковому рівні, створювати ймовірнісно-статистичні методики, алгоритми і машинні програми, спрямовані на об'єктивізацію процесу дослідження, оцінки його результатів і розширення можливостей певного виду експертизи. Такі науки, як фізіологія, рухова анатомія, біомеханіка, матеріалознавство тощо є спеціальними базовими науками залежно від предмета судово-експертної науки і галузі експертизи. Зокрема, наукові основи судового почеркознавства формуються на підставі знань фізіології вищої нервової діяльності, фізіології рухів, біомеханіки рухових процесів, низки розділів анатомії людини (рухова анатомія, будова кістково-м'язового апарату рук і плечового поясу, будова ока, мозку тощо). Таким чином, знання фундаментальних наук є природно-науковою основою спеціальних наук.

Суттєве значення для предметних судових наук мають процесуальні, криміналістичні та кримінологічні знання.

Розробка нових методів і технічних засобів та рекомендації щодо їх впровадження в експертну практику відбувається в суворій відповідності з процесуальними вимогами щодо допустимості доказів, отриманих за допомогою таких методів і засобів, і наукової обґрунтованості способів отримання доказів.

Процесуальною наукою на підставі суспільних законів і відповідних статей Кримінального процесуального кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України досліджено і розкрито поняття експертизи як доказу, основні процесуальні права й обов'язки судового експерта. У теоретичних дослідженнях криміналістів ці проблеми отримали подальший розвиток і конкретизовані з урахуванням експертної практики [4; 5; 6].

Найбільш тісний зв'язок криміналістики і теорії судової експертизи прослідковується на розвитку теорії криміналістичної ідентифікації. Її головні принципи сприяють розробці методичних засад ідентифікації, системи методик роздільного і порівняльного аналізу, теоретичних засад оціночної діяльності експерта.

Під час дослідження різних об'єктів, зокрема у почеркознавчій експертизі, експерти мають справу з різними обставинами, які, на їхню думку, сприяли або могли сприяти вчиненню певного правопорушення. На базі узагальнення експертної практики такі обставини систематизують, розробляють методики щодо їх виявлення і процесуального оформлення. Тобто у спеціальних знаннях експерта вочевидь наявні і кримінологічні знання.

Процесуальні, криміналістичні та кримінологічні знання створюють наукові процесуально-криміналістичні засади судової експертизи.

Природничо-наукові, процесуально-криміналістичні та кримінологічні основи спеціальних знань є науковою базою для формування предметних судово-експертних наук, зокрема судового почеркознавства. Судове почеркознавство, як і інші галузі наук, має свій предмет дослідження.

Предметом судового почеркознавства є:

- вивчення закономірностей формування, функціонування та змін письмово-рухового комплексу навичок, який лежить в основі почерку;
- вивчення закономірностей експертного дослідження почерку;
- розробка методів і методик вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи з метою встановлення фактів, які мають доказове значення у кримінальних і цивільних справах.

До системи спеціальних предметних знань як її елементи обов'язково входять знання наукових засад судової логіки та судової психології [12; 14]. Якщо для предметної науки судового почеркознавства основним, як зазначалось, є закономірності формування почерку, його основні ідентифікаційно-значущі властивості, то судово-почеркознавча експертиза — це факти, отримані шляхом застосування методик ідентифікаційного і неідентифікаційного дослідження почерку та підписів.

Постійний процес накопичення спеціальних знань предметними судовими науками і предметними судовими експертизами сприяє подальшому розвитку теорії криміналістичної ідентифікації.

Творче засвоєння необхідного обсягу розглянутих теоретичних знань і практики використання науково-обґрунтованих методик, прийомів і технічних засобів дослідження речових доказів становить науковий базис професійних знань, який дозволяє спеціалісту проводити відповідний вид предметних судових експертиз.

Вперше структуру спеціальних знань предметної судової науки стосовно знань експерта-почеркознавця створив Л.Є. Ароцкер, розробивши відповідну схему [1; 2; 17]. Комплекс професійних знань за цією схемою є основою програми підготовки спеціалістів у галузі судово-почеркознавчої експертизи.

Структура спеціальних знань експерта-почеркознавця за цією розробкою складається з трьох блоків:

1) природничо-наукові, психологічні та лінгвістичні знання, які поділяють на анатомічні, фізіологічні знання, біомеханіку, психологію, лінгвістику. Цей блок знань становить природничо-наукове вчення про письмо;

2) математичні знання, які містять теорію ймовірностей, статистику та теорію моделювання за допомогою ЕОМ. Цей блок знань становлять методи статистики і математичного моделювання в почеркознавстві;

3) процесуальні, криміналістичні та кримінологічні знання. Цей блок знань становить процесуально-криміналістичну та кримінологічну основу судово-почеркознавчої експертизи. До блоку входять:

- доказове право, поняття експертизи, права й обов'язки експертів;
- теорія криміналістичної ідентифікації;
- теорія і методика почеркознавчої експертизи;
- можливості технічного дослідження документів;
- предмет судової профілактики;

– методика виявлення обставин, які сприяли вчиненню злочинів за допомогою документів.

Зазначена система спеціальних знань повинна слугувати для розробки програми не тільки початкового навчання експерта-почеркознавця, але й для подальшого удосконалення його професійних знань.

Почеркознавче дослідження є одним з найскладніших видів криміналістичних досліджень. Згідно із запропонованою структурою для кваліфікованого дослідження почерку експерту-почеркознавцю необхідно чітко засвоїти основи вчення щодо умовно-рефлекторної діяльності мозку, фізіології рухів, а також психологічні закони з формування письмово-рухових навичок, анатомічні особливості кістково-м'язового апарату тощо. Ці знання допоможуть експерту-почеркознавцю зрозуміти механізм рухів при письмі в цілому для впевненого використання основних властивостей почерку, індивідуальності і стійкості його ознак, що дозволить у кожному конкретному випадку виявляти і пояснювати їх виникнення і на підставі синтезу результатів дослідження сформулювати обґрунтований висновок при вирішенні ідентифікаційних і не ідентифікаційних завдань.

Зрозуміло, що з подальшим розвитком судового почеркознавства і розширенням можливостей судово-почеркознавчої експертизи до кожного із зазначених блоків спеціальних знань експерта-почеркознавця може бути внесено зміни.

Так, на сучасному етапі в документообігу України широко використовують електрофотографічні копії документів, які дедалі частіше надсилають до експертної установи для проведення почеркознавчого дослідження. Не є винятком і такі ситуації, коли в оригіналах документів, що надходять на дослідження, підписи виконано за допомогою факсимільного кліше, а отже, по суті є зображенням рукописного об'єкта, а не самим рукописним об'єктом.

Погоджуючись з думкою про те, що експерт-почеркознавець повинен досліджувати такі об'єкти, слід зазначити, що їх специфіка потребує від експерта-почеркознавця додаткових знань щодо:

- технології отримання зображення;
- ознак, які характеризують морфологічну структуру штриха залежно від способу нанесення графічного об'єкта;
- ознак почерку, які збереглися в зображеннях;
- ознак, які могли змінитися.

А встановлення конкретного способу нанесення графічного об'єкта, виду розмножувального апарата або знакодрукуювального пристрою належить до компетенції спеціалістів у галузі судово-технічної експертизи документів. Такі дослідження потребують застосування фізичних, хімічних методів, якими експерту-почеркознавцю оволодіти важко. Водночас експерт-почеркознавець повинен відрізнити оригінал підпису від його зображення, для чого вміти застосовувати методи візуального дослідження об'єкта, які часто пов'язані з використанням певних технічних прийомів і засобів (дослідження за допомогою світофільтрів, у косо направленому світлі тощо).

Крім того, експерт-почеркознавець повинен знати можливості методик суміжних галузей знань, але він при цьому не може і не повинен бути спеціалістом у всіх галузях експертного дослідження документів.

Слід пам'ятати, що загалом на експертну діяльність почеркознавця, особливо оціночну, впливають певні суб'єктивні моменти, які відображають притаманні кожній особі властивості (неоднаковий рівень підготовки і здібностей до сприйняття, збереження у пам'яті отриманої інформації, обсягу цієї інформації тощо) [16; 22].

Спеціальні експертні знання, набуті в результаті професійної підготовки, формуються, як уже зазначалося, із сукупності відомостей про предмети і явища, даних експертної практики, оволодіння основами низки суміжних галузей науки і техніки [5].

Одним з основних чинників, які мають вирішальне значення для формування висновку, є професійний досвід експертної роботи.

Професійний досвід оціночної діяльності експерта-почеркознавця, який формується у процесі експертної практики, складається з теоретичних знань і практичного пізнання існуючих методик дослідження, накопичення емпіричних знань щодо частоти зустрічальності ознак почерку, ступеня їх стійкості під впливом різних чинників, прояву ознак за певних умов, а також щодо взаємозалежності ознак. Удосконаленню професійного досвіду допомагає вивчення експертної практики, а також участь у розробках наукових проблем судового почеркознавства.

Початковим етапом набуття професійного досвіду є опанування професійними теоретичними знаннями. Однак без навичок їх застосування, без вироблення вміння інтегрувати знання, а також спеціального вміння щодо їх застосування (тобто поза активною діяльністю) вони можуть стати малоефективними. Водночас система спеціальних знань експерта-почеркознавця, якщо вони будуть вивчатися в запропонованій послідовності, дозволить закріпити в пам'яті початківця судового експерта-почеркознавця взаємопов'язані поняття, краще їх засвоїти і у процесі опанування практикою проведення експертиз перетворювати їх у практичні знання. Слід завжди мати на увазі, що в діяльності експерта взагалі, а в експерта-почеркознавця зокрема однаково значущі як теоретичні, так і практичні знання, органічно пов'язані між собою. Неповне, безсистемне знання теорії судового почеркознавства слід розглядати як основну причину помилок експертів-почеркознавців. Проте якими б глибокими не були теоретичні знання в галузі судового почеркознавства та судово-почеркознавчої експертизи, вони недостатні без уміння практичного їх використання. На підставі знань виникають навички, які є основою вміння [10].

Реалізація всього обсягу професійних знань лише тоді результативна, коли експерт володіє навичками раціонального застосування теорії, коли вироблені вміння складають цілу систему професійних навичок при вирішенні ідентифікаційного та не ідентифікаційного завдання судово-почеркознавчої експертизи [11]. Кваліфікований експерт-почеркознавець, розпочинаючи дослідження, виробляє певну стратегію вирішення завдання. Він одразу прагне знайти зорове вирішення завдання по суті, звертаючи увагу на помітні ознаки. А якщо це не призводить до результату, експерт переходить до деталізації тих ознак, які він вже виокремив, і виявлення нових, виключаючи при цьому взаємозалежні й випадкові ознаки. При такій організації процесу дослідження велику роль відіграють вольові якості експерта.

На відміну від досвідченого експерта, який диференційовано тримає у пам'яті комплекси порівнюваних ознак, експерти-початківці, що не мають належного комплексу навичок, хаотично їх шукають, оперуючи разом і окремими, і загальними ознаками, які мають груповий характер.

Формування вмінь, тобто можливостей якісно і своєчасно виконувати ті чи інші дії в ситуаціях, що можуть змінюватись, не відбувається щоразу знову. Воно базується на засадах перенесення знань, що вже є, уявлень і навичок і пристосування їх до нових умов.

У творчій діяльності судового експерта, у тому числі експерта-почеркознавця, яка проходить в умовах гострого дефіциту часу, вміння, доведені до професійної майстерності, дозволяють експерту вирішувати складні експертні завдання в найнесподіваніших ситуаціях. А формування вмінь, спочатку елементарних, повинно починатися безпосередньо за етапом, коли початківець отримав достатню теоретичну підготовку. До таких умінь належить засвоєння принципів деталізації ознак у буквеному, цифровому письмі, у підписах, вміння виокремлювати найсуттєвіші ознаки в цих об'єктах.

Важливе значення має формування під час професійної підготовки вміння деталізувати елементи і штрихи у письмових знаках, локалізувати в них окремі ознаки. Цьому допомагає спеціальний технічний прийом, який дозволяє моделювати порівнювані почеркові об'єкти — складання розробок почерку. Більше того, деякі кількісні методики не можуть без них обходитись. У зв'язку з цим у експерта-почеркознавця повинно бути вироблено вміння складати детальні розробки ознак почерку. Це вміння формується у процесі експертних досліджень на основі спеціальних знань і проявляється на всіх його стадіях: від моменту, коли експерт-почеркознавець розпочинає проведення експертизи, визначає необхідні методики дослідження, до моменту оцінки результатів і прийняття рішення, яке логічно випливає з оцінки ознак, для формулювання висновку [1].

Загалом формування досвіду і його реалізація є соціально-психологічним процесом, який залежить від психічних якостей особи.

Відомо, що об'єкти та явища матеріального світу різні люди сприймають неоднаково, тому індивідуальність сприйняття — суттєвий момент у пізнавальній діяльності судового експерта. За допомогою різних аналізаторів (зорових, слухових тощо) судовий експерт вивчає певні властивості досліджуваних об'єктів. Особливе значення при цьому мають зорові аналізатори, зважаючи на те, що візуальне спостереження є обов'язковим, а в деяких випадках і єдиним методом криміналістичного дослідження [8; 9].

Водночас експертна практика свідчить, що іноді експерти з однаковими показниками зору, але з різним досвідом роботи спостерігають у тому самому об'єкті різну кількість ознак (наприклад, експерт-початківець у підписі виділяє 3—4 ознаки, а досвідчений експерт-почеркознавець у цьому самому об'єкті — 7—9). Зазначене пояснюється різними можливостями відчуття в різних експертів, що пов'язано з неоднаковою практикою виявлення особливостей об'єкта. Проте відчуття дозволяє вивчити лише окремі ознаки, а не об'єкт у цілому, і лише сприйняття дозволяє отримати повну інформацію щодо об'єкта, який вивчається.

Сприйняття має вибірковий характер. Його вибірковість залежить від рівня розвитку спеціальних знань у цілому і рівня оволодіння цими знаннями експертом, який сприймає почерковий об'єкт, від його індивідуальних здібностей, професійного досвіду і від соціальної значущості дослідження.

Вибірковий характер сприйняття експертом об'єкта дослідження пов'язаний з особливостями його розумової діяльності [22].

Здатність аналізувати і порівнювати об'єкти, їх властивості й ознаки вимагає від експерта спостережливості: вміння аналізувати, узагальнювати, користуватися понятійним апаратом, висувати експертні версії тощо.

Розумова діяльність експерта тісно пов'язана з асоціаціями і підпорядковується законам логіки. На підставі експертної практики і спеціальних теоретичних знань у експерта-почеркознавця виникають певні асоціації, наприклад, щодо виконання рукопису незвичною до письма (лівою) рукою, якщо він бачить ознаки «дзеркальності» письмових знаків з порушенням координації рухів.

Дотримання законів логіки — основа для логічної аргументації висновку. Однак логічна аргументація може перетворити у твердження як істину, так і помилку. Усе залежить від істинності вихідних даних. Якщо експерт не провів досконалого аналізу ознак і виявив, наприклад, тільки ознаки, що збігаються, а розбіжності, навіть стійкі, а тому суттєві, не сприйняв, це призведе до недостовірного висновку.

Для експерта важлива така якість особи, як пам'ять (стосовно процесу збереження та відтворення досвіду і знань). Для експертної діяльності суттєвий поділ пам'яті на довговічну та оперативну. Довговічна пам'ять дозволяє експерту утримувати в пам'яті теоретичні знання і практичний особистий і колективний досвід. Оперативна пам'ять має виключне значення під час проведення конкретних експертиз, коли експерт повинен зберегти у пам'яті виявлені ним ознаки тільки на певний термін — на період аналізу, порівняння і оцінки ознак, і тільки щодо досліджуваного об'єкта. Для характеристики психічних якостей експерта суттєве значення мають воля і наполегливість. Саме ці якості приводять експерта до прийняття рішення. Розглянуті професійні психічні якості експерта-почеркознавця — це якості, які виробляються у практичній діяльності на підставі індивідуальних потенційних можливостей.

Отже, професійні знання, навички практичної діяльності судового експерта-почеркознавця, вміння, які ведуть до професійної майстерності, і звички, які загалом характеризують експертний досвід, виробляються у процесі цілеспрямованого навчання та експертної практики.

Характер експертної діяльності вимагає від експерта постійного удосконалення знань і вмінь. Від того, наскільки стійко вони склалися, наскільки експерт засвоїв елемент творчості в дослідженнях речових доказів, залежить якість експертизи та наукова обґрунтованість його висновків.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Ароцкер Л.Е. Основные принципы оценки экспертом-почерковедом признаков почерка / Л.Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1975. — Вып. 11. — С. 177—184.
2. Ароцкер Л.Е. Проблемы психологии оценочной деятельности судебного эксперта / Л.Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1975. — Вып. 12. — С. 63—70.
3. Ароцкер Л.Е. Экспериментальное моделирование психологии оценочной деятельности эксперта-почерковеда / Л.Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1977. — Вып. 14. — С. 70.
4. Арсеньев В.Д. О допустимости и пределах использования некоторых экспертных и иных специальных знаний и научно-технических средств в уголовном процессе / В.Д. Арсеньев // Вопросы судебной экспертизы. — 1980. — Вып. 43. — С. 59—68.

5. *Арсеньев В.Д.* Специальные знания и научно-технические средства в уголовном процессе / В.Д. Арсеньев // Криминалистические и процессуальные проблемы расследования. — Барнаул, 1983. — С. 38—44.

6. *Арсеньев В.Д.* Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В.Д. Арсеньев, В.Г. Заблочный. — Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1986. — 152 с.

7. *Берзин В.Ф.* Разработка логических и психологических основ производства комплексных экспертиз : метод. реком. / Берзин В.Ф., Ковальчук З.А., Меленевская З.С. — К. : КНИИСЭ, 1982. — 101 с.

8. *Божович Л.И.* Устойчивость личности, процесс и условия ее формирования / Л.И. Божович / Формирование личности в коллективе : матер. 18 межд. психол. конгресса. — 35-й симпозиум. — М., 1966.

9. *Гальперин П.Л.* Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / П.Л. Гальперин // Исследование мышления в советской психологии. — М. : Наука, 1966. — С. 236—276.

10. *Грузкова В.Г.* Профессиональные знания эксперта-почерковеда и его опыт как субъективные факторы, влияющие на оценочную деятельность / В.Г. Грузкова // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1975. — Вып. 11. — С. 191—195.

11. *Грузкова В.Г.* Формирование профессионального опыта судебного эксперта / В.Г. Грузкова // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1980. — Вып. 20. — С. 14.

12. *Ивин А.А.* О логике оценок / А.А. Ивин // Вопросы философии. — 1968. — Вып. 8. — С. 54—56.

13. *Коновалова В.Е.* Психология в расследовании преступлений / В.Е. Коновалова. — Харьков : Вища школа, 1978. — 143 с.

14. *Леонтьев А.Н.* Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975.

15. *Меленевська З.С.* Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посіб. ; у 2-х ч. (загальна і особлива) / Меленевська З.С., Свобода Є.Ю., Шаботенко А.І. ; за заг. ред. І.П. Краюка. — К. : Укр. центр духовн. культури, 2007. — 280 с.

16. *Обозов Н.П.* Индивидуально-личностные характеристики и их связь с особенностями конвергенции мнений в группе / Обозов Н.П., Полуэктова Н.И., Балабова С.Л. // Психология личности и малых групп. — Ленинград : Изд-во Ленин. ун-та, 1977.

17. *Отчет по теме: «Вопросы психологии в судебно-экспертной деятельности».* — Харьков, 1978. — Госрегистрация № 74021112.

18. *Платонов К.К.* Психологическая структура личности / К.К. Платонов // Личность при социализме. — М. : Наука, 1972.

19. *Платонов К.К.* Проблемы способностей / К.К. Платонов. — М. : Наука, 1972. — 312 с.

20. *Платонов К.К.* Психология / К.К. Платонов, Г.Г. Голубев. — М. : Высшая школа, 1977.

21. *Прангишвили А.С.* Установка и деятельность / А.С. Прангишвили // Вопросы психологии. — 1972. — Вып. 1.

22. *Тихомиров О.К.* Структура мыслительной деятельности человека / О.К. Тихомиров. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. — 304 с.